

İlhamə Eybulla qızı ASLANOVA
Bakı Avrasiya Universiteti, kafedra müdiri
aslanovailhama220@gmail.com

Əkrəm Qurban oğlu NURİ
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
E-mail: nuri_ekrem@mail.ru

KOMMERSİYA XƏRCLƏRİNİN AUDİTİ VƏ ONUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Xərclərin müəyyən edilməsi və onların dinamikasının izlənilməsi müəssisədə iqtisadi idarəetmənin mühüm istiqamətlərindən biridir. Ona görə ki, xərclərin kəmiyyəti və dəyişməsi meylləri bir tərəfdən müəssisənin rəqabət qabiliyyətini, digər tərəfdən isə rentabelliyini müəyyən edir. Bu baxımdan xərclərin auditinin aparılması müstəvisində müvafiq standart və təlimatların tələblərindən kənarlaşmaların vaxtında aşkar edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İstehsal və kommersiya müəssisələrində xərclərin tərkibi və strukturunun fərqli olmasına baxmayaraq, onların auditinin ümumi cəhətləri də vardır.

Təqdim olunan məqalədə kommersiya xərclərinin tərkibi və onların auditi barədə elmi-nəzəri yanaşmalar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *audit, xərc, risk, maliyyə, nəzarət, maliyyə, mühasibat uçotu.*

UOT: 336

JEL: G2

DOI: <https://doi.org/10.54414/FOFL3118>

Giriş

Maliyyə nəzarətinin bir elementi olan audit ifadəsinin mənbəyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, audit anlayışı latın mənşəlidir və azərbaycan dilinə tərcümədə “qulaq asmaq” mənasını verir. Bu anlayışın və onunla bağlı fəaliyyətin yaranması daha çox müəssisənin təsisçilərinin, səhmdarların və idarəetmə strukturlarının maraqların təmin edilməsi ilə bağlıdır. Auditin yaranmasından əvvəlki dövrlərdə müəssisə sahibləri maliyyə hesabatı sahəsində hər hansı şübhəli məqamların olmasını hiss etdikdə, əməliyyatların uçotunu aparan məsul şəxslərdən şifahi izahat alınması üçün müstəqil şəxslər təyin edərildilər. Həmin şəxslər kənarlaşma faktını araşdıraraq, nəticə barədə müəssisə rəhbərliyinə məlumat verərildilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin dövrdə müəssisələrin kiçik olması səbəbindən və onlar bilavasitə öz sahibləri tərəfindən idarə edildiyindən audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi məhduddur və demək olar ki, bu fəaliyyət növünə ciddi tələbat yox idi.

Audit fəaliyyətinin təşkilinin ümumi aspektləri. Audit fəaliyyətinə vahid mövqedən yanaşmaq və konkret tərif verilməsi çətindir. Belə ki, bu sahədə tanınmış alimlərin və tədqiqatçıların audit fəaliyyətinə fərqli və subyektiv elmi yanaşmaları müxtəlif fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, ümumiləşdirilmiş mahiyyət açıqlamasının verilməsinin qeyri-mümkünlüyünü də söyləmək olmaz. Bu baxımdan demək olar ki, audit təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarının etibarlılığının təmin edilməsi, maliyyə vəziyyətinə müstəqil nəzarət və mühasibat uçotunun qurulması, vergi qanunvericiliyi daxil edilməklə qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət edilməsi ilə təsərrüfat subyektlərinin əmlak maraqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi üzrə spesifik informasiya təminatı sistemidir.

Əsas mətn

Müasir dövrdə audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi geniş olmaqla, məqsədinə, təyinatına və digər aspektlərinə görə çoxşaxəlidir. Belə ki, audit

fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üzrə əməliyyatlar mövcud vəziyyətdən, eləcə də əsas məqsəddən irəli gələrək, aparılan auditin növündən asılıdır.

Məsələyə tarixi mövqedən yanaşsaq, audit müstəqil bir şəxsin müəyyən bir dövrdəki fəaliyyət(iş) üzrə məlumat toplaması, onları təhlili edərək, qiymətləndirməsi və alınan nəticələr barədə hesabat hazırlayaraq maraqlı şəxslərə təqdim etməsi ilə bağlı nəzarət mexanizmidir. Göründüyü kimi, burada fəaliyyətin yoxlanılmasından, onun nəticələrinin qiymətləndirilməsindən söhbət gedir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə üçün yoxlama təxirəsalınmaz və əvəzolunmaz bir tələbdir. Məhz bu baxımdan Tamer Aksoy qeyd edir ki, audit aparıldığı tarixdə nəyin və necə baş verdiyini və ya gələcəkdə nələrin baş verə biləcəyini proqnozlaşdırmaq üçün zəruridir. Buradan aydın olur ki, əsasında aşkarlamaq, dərk etmək və proqnozlaşdırmaq olan risk və sisteməsaslı müasir audit yanaşması üçün bir çox sadə və mürəkkəb xarakterli məsələləri diqqətdə saxlamaq və nəzarət etmək lazımdır.

Elmi mənbələrdə özünə yer almış digər mahiyyət açıqlamasına görə, audit müəssisənin maliyyə hesabatlarında öz əksini tapan məlumatların düzgünlüyü barədə rəy verməzdən əvvəl səlahiyyətli şəxs və qurum tərəfindən tətbiq olunan daxili nəzarət sistemidir [5, s.28]. Bəzən onu mühasibat uçotu sənədlərinin hərtərəfli və ətraflı nəzərdən keçirilməsi kimi də qəbul edirlər. Burada audit əməliyyatların mövcud qaydalara uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək, aşkar edilən uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasının qanuni, elmi və intellektual metodlarına əsaslanan araşdırmalar kimi nəzərdə tutulur.

Audit özünəməxsus yoxlama olduğundan Audit Konsepsiya Komitəsi onun mahiyyətini dar şəkildə belə müəyyən edir: audit, iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli iddiaların əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlara uyğunluğunu araşdırmaq və nəticələrini maraqlı olanlara bildirmək üçün obyektiv şəkildə dəlil toplayan və qiymətləndirən sistemətik bir prosesdir [1, s.34].

Mahiyyət etibarilə audit öz elementləri və xüsusiyyətləri ilə aşağıdakı variantlarda qəbul edilə bilər:

Sistemli proses şəklində. Auditin səmərəliliyi optimal planlaşdırmaya əsaslanır və bu plana sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi

daxildir. Bu zaman dəlilin etibarlı olması üçün toplanmış sübutlar da obyektiv olmalıdır.

İqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli şəkildə. Mütəxəssis audit fəaliyyətinə başladıqda, ona yoxladığı şirkətin maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti barədə hesabatlar təqdim edilir. Həmin hesabatlarda müəssisə rəhbərliyinin müəyyən dövr ərzindəki iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bəyanatları öz əksini tapır. Araşdırma və qiymətləndirmə aparən auditor tərəfindən toplanan dəlillər real iqtisadi hadisələrlə əlaqəli olmalıdır [2].

Nəticələrin maraqlı şəxslərə ötürülməsi. Auditin nəticələrində maraqlı tərəflər auditorun rəy və qərarlarından istifadə edənlər, yəni əsasən şəriklər, maliyyə-kredit təşkilatları, işçilər, təchizatçılar və dövlət qurumlarıdır.

Əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar - rəhbərliyin iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə bağlı hesabatlarının və bildirişlərinin dürüstlüyünü müəyyən etmək üçün istifadə və ya tətbiq etdiyi standartlardır. Auditor və məlumatdan istifadə etmək istəyində olanlar arasında səmərəli ünsiyyətin təşkili üçün ortaq bir ünsiyyət dili olmalıdır [6].

Hesabat nəticələri. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və təqdim olunması audit prosesinin son mərhələsidir. Nəticələrin bəyan edilməsi faktiki olaraq, onların tam təsdiqlənməsidir.

Kommersiya xərclərinin auditinə müasir yanaşmalar. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, auditin mərhələli və ardıcıl əməliyyatlardan ibarət olan bir proses kimi müqayisəyə əsaslandığını söyləyə bilərik. Nəticə etibarilə audit müəssisə rəhbərliyinin fəaliyyətinin maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında və qiymətləndirilməsindəki müsbət və mənfi tərəflərini aşkar edir. Ənənəvi mühasibat auditini bir tərəfdən, məsul şəxslər tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və dürüstlüyünün obyektiv araşdırılması, digər tərəfdən isə onun təsdiqlənməsi funksiyasıdır. Göstərilən ənənəvi mahiyyət açıqlamasına istinad edərək demək olar ki, genişləndirilmiş mühasibat auditini, maliyyə-mühasibat əməliyyatlarının düzgün və adekvat aparılmasını araşdırmaq məqsədilə zəruri informasiyanın toplanmasını, müəssisədə idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Əgər kommüersiya müəssisələrində xərclərin auditinə diqqət yetirsək, ilk növbədə kommersiya xərclərinin tərkibi və strukturu araşdırılmalıdır.

Kommersiya xərcləri müəssisələrin məhsulların satışı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi ilə əlaqədar çəkdiyi xərclərdir. Onların tərkibinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- hazır məmulatların qablaşdırılmasına və taralara çəkilən xərclər;
- məhsulların göndəriş məntəqələrinə və alıcılara çatdırılması xərcləri;
- vasitəçi təşkilatlara ödənilən komissiya haqqı;
- satış yerlərində məhsulun saxlanması xərcləri;
- marketoloqların və satıcıların əmək haqqı xərcləri;
- kommersiya fəaliyyətində istifadə edilən uzunmüddətli aktivlərin amortizasiyası xərcləri;
- reklam xərcləri;
- sair xərclər [5, s.64].

Beynəlxalq Standartlara görə saxlama (anbar) və satış xərcləri ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilmir və yarandığı vaxtda xərc kimi tanınır. Nümunə olaraq, göstərilə bilər ki, məhsulun satıcının anbarından alıcının anbarına çatdırılması xərcləri yarandığı vaxtda satış məsrəfləri hesab olunur və tanınır.

Kommersiya xərclərinə daxil edilən tara və qablaşdırma xərcləri birbaşa məhsulun maya dəyərinə əlavə edilə bilər. Mühəsibat nöqtəyindən Hesablar Planının kommersiya xərclərinin uçotunun əks etdirildiyi 711-ci maddəsində təsərrüfat subyektinin kommersiya fəaliyyətində istifadə olunmuş xammal və material xərcləri, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan işçi heyətin əmək haqqı və onun bazasında hesablanan sosial sığorta ayırmaları, kommersiya fəaliyyətində istifadə olunan aktivlərin amortizasiyası xərcləri və sair xərclər üzrə ümumiləşdirilmiş göstəricilər öz əksini tapır.

Müəssisələrdə fəaliyyətin və əməliyyatların struktur genişlənməsi nəticəsində fəaliyyətə kompleks nəzarət etmək mümkün olmur. İzənilməsi mümkün olmayan əməliyyatlar isə müəssisənin fəaliyyəti səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə kiçik müəssisələrdə sahibkar fəaliyyəti özü izləyə bilər, lakin fəaliyyətin genişlənməsi ona nəzarət edəcək başqa bir insana ehtiyac olduğunu göstərir. Bir çox hallarda bu nəzarət daxili auditora həvalə edilir. Bununla birlikdə auditorlar rəhbərliyə risklərin

müəyyənləşdirilməsi və azaldılmasında, gələcəyin və keçmişin araşdırılmasında və s. kömək edirlər.

Yoxlama aparən auditor müəssisənin rəhbərliyinə vəziyyətə uyğun zəruri araşdırmalar barədə məsləhət verməlidir. Bundan əlavə auditorlarla əməkdaşlığın təsirli olub-olmadığına dair fikir formalaşdırır, müəssisə rəhbərliyinin maraq dairəsində olan konkret araşdırmalar aparır [3, s.79].

Müəssisələrdə auditorların əsas məqsədi səhvlərin, itkilərin və mənafelər toqquşması kimi mənfi halların səbəblərini və mümkünlüyünü araşdırmaq olmalıdır. İtkilərin və səmərəsizliyin başlıca səbəblərindən birinin xərclərin və nəticələrin qeyri-adekvat nisbətlərinin olduğunu nəzərə alaraq, xərclərin auditinin təsərrüfat subyektləri üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu düşünmək olar.

Məlumdur ki, auditor kommersiya müəssisəsində aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının uçot və hesabat sənədlərində düzgün uçota alınıb-alınmamasını müəyyənləşdirir. Bu zaman auditin təşkilində müəyyən problemlərin yaranması aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirilir:

- mühəsibat işçilərinin konkret vəzifə bölgüsünün müəyyənləşdirilməməsi;
- icra olunmuş mühəsibat əməliyyatlarına dair sənəd dövrüyyəsinin müəyyən olunmaması;
- kommersiya müəssisəyə aid olan əmlakın hərəkəti və istifadəsi üzərində nəzarətin olmaması;
- mühəsibat uçotu standartlarına və prinsiplərinə riayət edilməsinə lazımı nəzarətin olmaması;
- nəzərdə tutulmuş vaxtlarda əmlakın inventarlaşdırılmasının həyata keçirilməməsi. Bu həm də inventarlaşdırmanın nəticələrinin mühəsibat uçotu göstəriciləri ilə müqayisə olunmaqla mövcud çatışmazlıqların aşkar edilməsi imkanlarını istisna edir.

➤ mövcud əmlakın və pul vəsaitinin mənimsənilməsi kimi neqativ halların qarşısının alınması üzrə zəruri tədbirlərin görülməməsi;

➤ illik maliyyə hesabatında öz əksini tapmış göstəricilərin mühəsibat uçotu sənədləri ilə uyğunsuzluğu və s. [2, s.147].

Gəlir və nəzarətin əlaqələndirilməsi müəssisələrin fəaliyyətinin idarə olunmasında başlıca problemlərdən biridir. Müəssisələr xərcləri düzgün müəyyənləşdirməklə öz mənafeləri

naminə optimal planlaşdırma apara bilərlər. Əgər istehsal xərcləri düzgün hesablanılmazsa, onda məhsulun satış qiymətindən başlayaraq büdcəyə qədər qəbul edilən maliyyə qərarları yalnız mənfi təsirlərə malik olacaqdır. Bu vəziyyətdə müəssisələr müəyyən edilmiş hədəflərdən və qəbul edilən qərarlardan kənarlaşırlar.

İstehsal xərclərini təşkil edən elementlərinin kəmiyyətində təhriflərə yol verilməməlidir. İstehsal xərclərinin sənədlərdə fərqli kəmiyyətdə uçota alınması nəticəsində məhsulun maya dəyəri ondan yüksək və ya aşağı göstərilir. Bu da bilavasitə işçilərin maliyyə hesabatlarında bilərəkdən yol verdikləri saxtakarlığı ilə əlaqələndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, bilərəkdən və ya bilmədən istehsal xərcləri üzrə verilən hesabatlardakı nöqsanlar müəssisədə və onun xaricində verilən qərarlara öz təsirini göstərir. Bundan irəli gələn riski minimumlaşdırmaq üçün auditin aparılması zəruridir. Əldə edilən nəticə ticarət fəaliyyətinin strateji planlara və qanunlara uyğunluğunun, resurslardan səmərəli istifadəni, eləcə də fəaliyyət çərçivəsində müəyyən edilmiş hədəflərin həyata keçirilməsinin təmin olunmasından ibarətdir.

İstehsal xərcləri üzrə daxili audit fəaliyyətinin səmərəli şəkildə aparılmaması büdcə, rentabellik və məhsulun satış qiyməti kimi göstəricilərin obyektiv olmamasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan istehsal xərcləri ilə bağlı təkmil nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün audit məlumatları və sahələri düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Daxili audit aparılması zamanı əldə olunan nəticələr qiymətləndirilməli və hesabat şəklində kommersiya müəssisəsinin rəhbərliyinə təqdim olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hacıyev F.Ş., Əliyev S.H. (2011), "Audit" dərs vəsaiti. Bakı, 396s.
2. Kazımov R.N., Namazova C.B. (2011). Praktiki audit, dərslik. Bakı, 428s.
3. Novruzov V.Q. və başqaları. (2011). Audit, dərs vəsaiti. Bakı, 310s.
4. Rzayev Q.R. (2006). Mühəsibat uçotu və audit. Bakı, 383s.
5. Бычкова С. М. (2014). Планирование в аудите. Финансы и статистика, 249с.
6. Шеремет А.Д., Суйц В.П. (2005). Аудит. Москва, Инфра, 275с.

Ильхама Эйбулла кызы АСЛАНОВА

Бакинский Евразийский Университет, заведующий кафедрой

Акрама Гурбан оглы НУРИ

Бакинский Евразийский Университет, магистрант

АУДИТ КОММЕРЧЕСКИХ ЗАТРАТ И ЕГО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Резюме

Определение затрат и контроль их динамики является одним из важных направлений экономического управления на предприятии. Потому что количество и тенденция изменения издержек определяют конкурентоспособность предприятия, с одной стороны, и рентабельность - с другой. С этой точки зрения важным является своевременное выявление отклонений от требований соответствующих стандартов и методических указаний на уровне аудита затрат. Несмотря на то, что состав и структура затрат на производственных и коммерческих предприятиях различны, существуют общие аспекты их аудита.

В представленной статье отражены научно-теоретические подходы к составу коммерческих расходов и их аудиту.

Ключевые слова: аудит, стоимость, риск, финансы, контроль, финансы, бухгалтерский учет.

Ilhama Eybulla ASLANOVA
Baku Eurasian University, head of Department

Akram Gurban NURI
Baku Eurasian University, graduate student

**AUDIT OF COMMERCIAL COSTS AND ITS VIEW-METHODOLOGY
THE BASICS**

Summary

Determining costs and monitoring their dynamics is one of the important directions of economic management in the enterprise. Because the quantity and change trends of costs determine the competitiveness of the enterprise on the one hand, and profitability on the other hand. From this point of view, timely detection of deviations from the requirements of relevant standards and guidelines at the level of cost audit is important. Despite the fact that the composition and structure of costs in production and commercial enterprises are different, there are common aspects of their audit.

The presented article reflects scientific-theoretical approaches to the composition of commercial expenses and their audit.

Keywords: audit, cost, risk, finance, control, finance, accounting

Daxil olub: 16.12.2023